Lyceum India Journal of Social Sciences || ISSN (Online): 3048-6513
Volume: 3 Issue: 3 || February 2026 (Special Issue 1) || DOI: 10.5281/zenodo.18852005

सार्वजनिक राजकारण आणि सामाजिक न्याय एक अभ्यास

प्रा.डॉ.जयराम श्रीरंग ढवळे[1]

प्रस्तावना:-

सामाजिक न्याय (Social Justice) ही संकल्पना आधुनिक लोकशाही व्यवस्थेचा मूलाधार मानली जाते. कोणत्याही समाजात संसाधनांचे न्याय्य वाटप, संधींची समानता, मानवी प्रतिष्ठेचे संरक्षण आणि भेदभावमुक्त जीवन यांची हमी देणे हे सामाजिक न्यायाचे उद्दिष्ट असते. सार्वजनिक राजकारण (Public Politics) म्हणजे राज्यसत्ता, धोरणनिर्मिती, सार्वजनिक संसाधनांचे वितरण, आणि शासनव्यवस्थेतील सहभाग यांद्वारे समाजाचे नियमन करण्याची प्रक्रिया.

भारतातील सामाजिक रचना ऐतिहासिकदृष्ट्या जात, वर्ग, लिंग, धर्म आणि प्रादेशिक विषमतेने ग्रस्त राहिली आहे. त्यामुळे सामाजिक न्यायाचा प्रश्न केवळ तात्त्विक नसून तो व्यवहार्य आणि राजकीय स्वरूपाचा आहे. भारतीय राज्यघटनेने समानता, स्वातंत्र्य, बंधुता आणि न्याय यांचे उद्दिष्ट ठेवले आहे. त्यामुळे सामाजिक न्याय आणि सार्वजनिक राजकारण यांचे नाते अविभाज्य आहे.

या संशोधन पेपरमध्ये सामाजिक न्यायाची संकल्पना, तिचे तात्त्विक आधार, भारतीय संदर्भातील ऐतिहासिक पार्श्वभूमी, सार्वजनिक राजकारणातील तिची भूमिका, तसेच समकालीन आव्हाने आणि उपाययोजना यांचा सविस्तर विचार केला जाईल.

१. सामाजिक न्यायाची संकल्पनासामाजिक न्याय ही संकल्पना प्राचीन काळापासून विकसित होत आली आहे. प्लेटो आणि ॲरिस्टॉटल यांच्या न्यायविषयक विचारांपासून आधुनिक तत्त्वज्ञांपर्यंत तिचा विकास झाला आहे. आधुनिक काळात समानतेच्या संकल्पनेला अधिक महत्त्व प्राप्त झाले.

१.१ तात्त्विक आधार

- उदारमतवाद (Liberalism) : व्यक्तिस्वातंत्र्य आणि समान हक्क यांवर भर.
- समाजवाद (Socialism) : आर्थिक समतेवर भर, संसाधनांचे पुनर्वाटप.
- मार्क्सवाद (Marxism) : वर्गसंघर्ष आणि शोषणविरोधी दृष्टिकोन.

[1] श्री.शिवाजीराव पंडित कला,विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, शिवाजीनगर गढी ता..गेवराई

- न्यायाचे सिद्धांत : John Rawls यांनी 'A Theory of Justice' मध्ये समान संधी आणि फरक सिद्धांत (Difference Principle) मांडला. त्यांच्या मते सामाजिक व आर्थिक असमानता फक्त त्या परिस्थितीत ग्राह्य आहे जेव्हा ती सर्वात दुर्बल घटकांच्या हितासाठी उपयुक्त ठरते.

१.२ भारताच्या संदर्भातील सामाजिक न्याय :-

भारतात सामाजिक न्यायाचा प्रश्न जातीय आणि सामाजिक विषमतेशी जोडलेला आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी सामाजिक समतेसाठी संविधानिक उपाययोजनांचा पुरस्कार केला. त्यांनी अस्पृश्यता, जातीय शोषण आणि सामाजिक बहिष्काराविरुद्ध लढा दिला.

भारतीय राज्यघटनेतील कलमे १४ ते १८ समानतेची हमी देतात. तसेच अनुसूचित जाती, जमाती आणि इतर मागासवर्गीयांसाठी आरक्षणाची तरतूद सामाजिक न्यायाच्या दिशेने महत्त्वपूर्ण पाऊल आहे.

२. सार्वजनिक राजकारणाची संकल्पना:-

सार्वजनिक राजकारण म्हणजे राज्य आणि नागरिक यांच्यातील सत्तासंबंधांची प्रक्रिया. यात धोरणनिर्मिती, कायदे, निवडणुका, सार्वजनिक संस्था आणि लोकशाहीतील सहभाग यांचा समावेश होतो.

२.१ सार्वजनिक धोरण:- (Public Policy)

सार्वजनिक धोरणे सामाजिक न्याय साध्य करण्यासाठी प्रमुख साधन आहेत. शिक्षण, आरोग्य, रोजगार, अन्नसुरक्षा, सामाजिक सुरक्षा यांसारख्या क्षेत्रांतील धोरणे वंचित घटकांना मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी उपयोगी पडतात.

२.२ लोकशाही आणि सहभाग:-

लोकशाही व्यवस्थेत सर्व नागरिकांना निर्णयप्रक्रियेत सहभागी होण्याचा अधिकार असतो. स्थानिक स्वराज्य संस्था, ग्रामसभा, महिला आरक्षण यांद्वारे सामाजिक न्यायाची अंमलबजावणी होते.

३. भारतीय राज्यघटना आणि सामाजिक न्याय:-

भारतीय राज्यघटना सामाजिक न्यायाच्या संकल्पनेवर आधारलेली आहे. प्रस्तावनेतच "सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय न्याय" यांचा उल्लेख आहे.

३.१ मूलभूत अधिकार :-

कलम १४ - कायद्यापुढे समानता

कलम १५ - भेदभावविरुद्ध संरक्षण

कलम १६ - समान संधी

कलम १७ - अस्पृश्यतेचा अंत

३.२ राज्याच्या धोरणात्मक तत्त्वे

कलम ३८ आणि ४६ सामाजिक व आर्थिक न्यायासाठी राज्याला मार्गदर्शन करतात.

४. सामाजिक न्याय आणि आरक्षण धोरण

आरक्षण हे सामाजिक न्यायाचे प्रभावी साधन मानले जाते. शिक्षण आणि सरकारी नोकऱ्यांमध्ये आरक्षणामुळे मागासवर्गीय घटकांना संधी मिळाली.

तथापि, आरक्षणाबाबत मतभेद आहेत. काहींच्या मते हे गुणवत्तेवर परिणाम करते, तर इतरांच्या मते ऐतिहासिक अन्याय दूर करण्यासाठी हे आवश्यक आहे.

५. सामाजिक चळवळी आणि सार्वजनिक राजकारण

भारतातील अनेक सामाजिक चळवळींनी सामाजिक न्यायाला चालना दिली. जसे की,

- दलित चळवळ
- स्त्रीवादी चळवळ
- शेतकरी चळवळ
- आदिवासी हक्क चळवळ

Jyotirao Phule आणि Savitribai Phule यांनी शिक्षणाच्या माध्यमातून सामाजिक परिवर्तन घडवून आणले.

६. समकालीन आव्हाने:-

६.१ आर्थिक विषमता -

उदारीकरणानंतर आर्थिक विकास मोठ्या प्रमाणात दरी निर्माण झाली. त्यामुळे समाजात आहे रे आणि नाही रे अशी वर्ग तयार होऊन उत्पन्नातील विषमता वाढली आहे.

६.२ लिंग असमानता:-

महिलांच्या शिक्षणात आणि रोजगारात वाढ झाली असली तरी वेतनातील अंतर आणि सुरक्षिततेचे प्रश्न कायम आहेत.

६.३ डिजिटल दरी

डिजिटल तंत्रज्ञानाच्या प्रसारामुळे माहितीप्राप्ती सुलभ झाली; मात्र ग्रामीण-शहरी अंतर वाढले आहे.

६.४ राजकीय ध्रुवीकरण

धर्म आणि जातीय आधारावर राजकीय ध्रुवीकरण सामाजिक सलोखा बाधित करते. सद्यस्थितीमध्ये राजकारणात मोठ्या प्रमाणामध्ये धर्म ,जात, अर्थ याचा वापर केला जातो. त्यामुळे राजकीय ध्रुवीकरण वाढत चालले आहे.

७. सामाजिक न्यायासाठी उपाययोजना :-

१. सर्वसमावेशक शिक्षण व्यवस्था

२. सार्वत्रिक आरोग्यसेवा

३. रोजगारनिर्मिती

४. पारदर्शक आणि जबाबदार शासन

५. स्थानिक स्वराज्य संस्थांना बळकटी

सार्वजनिक राजकारणात पारदर्शकता आणि जबाबदारी वाढवणे आवश्यक आहे. माहिती अधिकार कायदा आणि ई-गव्हर्नन्स हे यासाठी उपयुक्त साधन आहेत.

निष्कर्ष :-

सामाजिक न्याय आणि सार्वजनिक राजकारण हे एकमेकांशी निगडित आहेत. सामाजिक न्यायाची अंमलबजावणी केवळ तत्त्वज्ञानाच्या पातळीवर नव्हे तर धोरणनिर्मिती, कायदे आणि लोकसहभाग यांद्वारेच शक्य आहे.

भारतीय संदर्भात सामाजिक न्याय हा ऐतिहासिक अन्यायाच्या पार्श्वभूमीवर अधिक महत्त्वाचा ठरतो. राज्यघटना, आरक्षण, सामाजिक चळवळी आणि सार्वजनिक धोरणे यांद्वारे सामाजिक न्याय साध्य करण्याचा प्रयत्न सुरू आहे.

तथापि, वाढती आर्थिक विषमता, राजकीय ध्रुवीकरण आणि सामाजिक विभाजन ही आव्हाने लक्षात घेता अधिक समावेशक, पारदर्शक आणि उत्तरदायी सार्वजनिक राजकारणाची गरज आहे.

समाजातील सर्व घटकांना समान संधी, सन्मान आणित न्याय मिळाल्यासच खऱ्या अर्थाने लोकशाही सुदृढ होईल. सामाजिक न्याय हा केवळ धोरणात्मक उद्दिष्ट नसून तो लोकशाहीचा आत्मा आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची:-

1. जहागीरदार प्र.ज.१९७३ नागरी जीवनाची प्रश्न, गो.य. प्रकाशन ,पुणे

2. ए .आर.देसाई ,भारतीय ग्रामीण समाजशास्त्र,रावत पब्लिकेशन ,जयपुर

3. नियोजित आयोग व नीती आयोग अहवाल ,१९९३-९४

4. डॉ.सुनील शिंदे - भारताचे शासन आणि राजकारण, एज्युकेशनल पब्लिकेशन औरंगाबाद, २०१६

5. डॉ.पंडित नलावडे, भारतापुढील आव्हाने आणि सद्यस्थिती ,कैलास पब्लिकेशन ,औरंगाबाद, २०१८

Publisher's Note: *The views and opinions expressed in this article are solely those of the author(s) and do not necessarily reflect those of the publisher, editors, or the editorial board.*